

Hindabā: A Review of Medicinal and Pharmaceutical Books from the Islamic Period

Sara Farzpourmachiani¹

1. Department of Advanced Art Studies, Faculty of Fine Arts, University of Tehran (s.farzpourmachiani@rch.ac.ir)

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 13 March 2024
Received in revised form: 7 July 2024
Accepted: 26 July 2024
Published online: 29 July 2024

Keywords:

Hindabā,
Succory (Kāsni),
Tarakshagūg,
medicinal and pharmaceutical books,
morphology,
medicinal properties.

ABSTRACT

Hindabā is a medicinal plant documented in various medical and pharmaceutical books from the Islamic period. Scholars of that time also referred to this plant using names such as Anṭūbiyā, Bakrīziyā, Tifāf, Kāsni, and Kasnāj, attributing medicinal properties to its different parts, like leaves and roots. Modern researchers associate Hindabā with *C. intybus* and *C. endivia* from the Asteraceae family. This research focuses on examining the entries related to Hindabā in selected medicinal and pharmaceutical books from the 3rd to 12th centuries of the Islamic period.

Muslim scholars predominantly distinguished between two types of Hindabā: Barrī and Bostānī, describing their morphological characteristics. Books like *al-Hāwī fī al-Tibb*, *Al-Jām' li-Mufradāt Al-Adwiyat wa al-Aghdhīyat*, *Ikhṭiyārāt Badīy*, *Hadīghat al-Azhār*, *Tadhkirat al-Albāb*, *Tuḥfat al-Muminīn*, and *Makhzan al-Adwiyih* cover aspects such as the Hindabā types and their characteristics, names of Hindabā in different languages, and its medicinal properties. *Umdat al-Tabīb* provides the most comprehensive explanations of Hindabā morphology among the studied texts, discussing its types, names, and characteristics. Meanwhile, *Ferdus al-Hikmah* focuses exclusively on the medicinal properties of Hindabā. The context of Hindabā in *Tadhkirat al-Albāb*, *Tuḥfat al-Muminīn*, and *Makhzan al-Adwiyih* is notably similar. Books like *al-Ṣaydanah* and its Persian translations and adaptations offer insights into the term Hindabā itself. In most of the analyzed texts, *Tarakshagūg* is referred to as Kāsni barrī.

Cite this article: Farzpourmachiani, S (2024). Hindabā: A Review of Medicinal and Pharmaceutical Books from the Islamic Period. *Iranian Journal for the History of Islamic Civilization*, 56 (2), 114-134.

DOI: 10.22059/jhic.2024.373906.654472

© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press.

DOI: 10.22059/jhic.2024.373906.654472

گیاه هندبا؛ بررسی محتوایی منابع پزشکی و داروشناسی دوره اسلامی

سارا فرض پور ماجیانی^۱

۱. گروه تاریخ علم، بنیاد دایره المعارف اسلامی، رایانامه: s.farzpourmachiani@rch.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۲۳</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۴/۱۷</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۵/۵</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۶/۲۴</p> <p>کلید واژه‌ها: آثار پزشکی و گیاه داروشناسی دوره اسلامی، خواص دارویی، ریخت‌شناسی، کاسنی، طرخشقوق، هندبا.</p>	<p>هندبا از گیاهان دارویی مورد توجه در منابع پزشکی و داروسازی دوره اسلامی است. حکمای دوره اسلامی از آن با نام‌هایی چون آنطوبیا، بکریذیا، تیفاف، کاسنی و کسناج یاد کرده و برای اجزای مختلف این گیاه از جمله برگ و ریشه آن خواص درمانی قائل شده‌اند. پژوهشگران معاصر هندبا را با گیاه <i>Cichorum intybus</i> و <i>C. endivia</i> از تیره Asteraceae تطبیق داده‌اند. در این پژوهش، مدخل هندبا در تعدادی از آثار پزشکی و گیاه داروشناسی دوره اسلامی از سده ۳ تا ۱۲ قمری بررسی شده است. به‌طور غالب، حکمای دوره اسلامی هندبا را به دو نوع بری و بستانی تقسیم کرده و شرح ریخت‌شناسی هر یک را نیز بیان داشته‌اند. در آثاری چون <i>الحوای فی الطب</i>، <i>الجامع لمفردات الأدوية والأغذیه</i>، <i>اختیارات بیدیعی</i>، <i>حدیقه الأزهار</i>، <i>تذکره الأولی الألباب</i>، <i>تحفه المؤمنین</i> و <i>مخزن الأدوية</i> به مواردی چون انواع هندبا و ویژگی‌های آن، نام هندبا در زبان‌های مختلف و خواص دارویی آن و در <i>عمده الطبیب فی معرفه النبات</i> به انواع، ویژگی‌ها و نام‌های هندبا اشاره شده و منبع اخیر، کامل‌ترین شرح گیاه‌شناسی را در میان منابع مورد بررسی داشته است. در آثاری چون <i>فردوس الحکمه</i> فقط به خواص دارویی هندبا پرداخته شده است. مطالب یاد شده در آثاری چون <i>تذکره الأولی الألباب</i>، <i>تحفه المؤمنین</i> و <i>مخزن الأدوية</i> شباهت زیادی با یکدیگر دارند. در آثاری چون <i>الصیدنه فی الطب</i> و <i>تحریر کهن فارسی آن</i>، می‌توان درباره واژه هندبا آگاهی‌هایی کسب کرد. طرخشقوق نیز در بیشتر منابع کاسنی بری دانسته شده است.</p>
<p>استناد: فرض پور ماجیانی، سارا (۱۴۰۲). گیاه هندبا؛ بررسی محتوایی منابع پزشکی و داروشناسی دوره اسلامی. پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی، ۵۶ (۲)، ۱۱۴-۱۳۴.</p> <p>DOI: 10.22059/jhic.2024.373906.654472</p>	
<p style="text-align: center;">© نویسنده‌گان. DOI: 10.22059/jhic.2024.373906.654472</p>	
<p>ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.</p>	

مقدمه

شناخت گیاهان و خواص آنها برای اهدافی چون تهیه دارو و غذا از روزگار دور مورد توجه بوده و آثار متعددی در این باره نوشته شده است. گیاه هندبا نیز از دیرباز به سبب خواص دارویی آن اهمیت به سزایی داشته است. نبطی‌ها و یونانی‌ها آن را می‌شناختند و در پزشکی از آن استفاده می‌کردند. کتاب *الفلاحة النبطیه* را که به شناخت، خواص و کشت گیاهان نزد نبطی‌ها اختصاص دارد، می‌توان از نخستین آثار کشاورزی و گیاه‌شناسی برشمرد (فهد^۱، ۲۰۰۵: ۸۱۳). که در آن به ویژگی‌های گیاه‌شناسی و خواص دارویی هندبا نیز پرداخته شده است (*الفلاحة النبطیه*، ۱۹۹۵: ج ۲: ۷۶۱-۷۷۱، ۱۴۸۳-۱۴۸۵). این اثر که نوشته سه دانشمند نبطی به نام‌های ضغریث، ینبشاد و قوثامی است، توسط ابن‌وحشیه (سده ۳ و ۴ ق) به عربی ترجمه شده است (مولوی، ۱۳۷۸: ۶۷-۶۸). از دیگر آثار نگاشته شده در این زمینه، می‌توان به *الحشائش فی هیولی الطب* اثر دیوسکوریدس^۲، گیاه داروشناس مشهور یونانی سده نخست میلادی، اشاره کرد. دیوسکوریدس در این اثر در پنج مقاله به موضوعاتی چون گیاهان دارویی و معطر، غلات و بقولات پرداخته است (فهد، ۲۰۰۵: ۸۱۳؛ محمدی‌فر: ۱۳۹۴: ۲۱۴، ۲۲۱-۲۲۳). پزشکان و داروسازان دوره اسلامی نیز توجه خاصی به گیاهان دارویی داشتند و در آثار خود علاوه بر خواص درمانی، گاه به مواردی چون ماهیت دارو، ریشه‌شناسی و نام آن دارو در زبان‌های مختلف، انواع و شرح ریخت‌شناسی گیاه و نیز چگونگی تجارت آن دارو می‌پرداختند. هندبا نیز از جمله این گیاهان است. در منابع کهن دوره اسلامی واژه *هندبا/ هندبا/ هندبا* به گونه‌های دیگری چون *هندب* و *هندبه* نیز آمده است (دیوسکوریدس، ترجمه مه‌ران بن منصور، گ ۱۳۰؛ ابوالخیر اشیبلی، ۱۹۹۵: ج ۲: ۶۰۹؛ محمدبن یوسف یوسفی هروی، ۱۲۸۸: ذیل «الهندب»؛ شیرازی^۳، توضیحات گلا‌دوین^۴، ۱۷۹۳: ش ۱۴۲۶، ذیل «هندبا»؛ سلوم، ۲۰۰۳: ۷۳، ۱۳۶-۱۳۵؛ برای آگاهی از واژه‌شناسی و نام‌های دیگر هندبا؛ ابن میمون، ترجمه فرانسوی، ۱۹۴۰: ۵۷، ش ۱۱۴، توضیحات مایرهوف؛ بکری بلخی، ۱۳۹۴: ذیل «هندبا»، ۵۵۴؛ حسن دوست، ۱۳۹۹: ج ۴، ذیل «هندبا»؛ رفیق‌الدین، ۱۹۸۵، ذیل «کاسنی»).

شناخت، کشت و خواص دارویی آن نیز در منابعی چون واژه‌نامه‌ها، آثار پزشکی، داروسازی، کشاورزی و عجایب‌نامه‌ها یادآور شده است؛ از جمله این منابع می‌توان به *عجایب المخلوقات* قزوینی اشاره کرد. او در این کتاب به ماهیت، نام فارسی، انواع و شرح ریخت‌شناسی هندبا پرداخته و حدیثی از امیرالمؤمنین (ع) و نقل قولی از ابن‌سینا را درباره این گیاه بیان کرده و به باوری در میان مردم درباره چگونگی درمان دندان درد با استفاده از هندبا اشاره کرده است:

1 Fahd
2 Dioscorides
3 Shirázy
4 Gladwin

«نباتی است که به پارسی او را کاسنی خوانند بعضی از آن بری بود و بعضی بستانی و آن باریک بزرگ پهن باشد و بسیار تلخ بود. امیرالمؤمنین علی رضی الله عنه فرمودند: «فی کل ورقه من ورق الهندبا وزن حبه من ماء الجنة»، معنی چنین بود که در هر برگه از برگهای هندبا وزن یکدانه است از آب بهشت. شیخ رئیس گفته چون نقرسی را بدان مرهم کنند نافع بود و بیخ هندبا با برگهای او مرهم کنند مر گزیدگی کژدم و مار و زنبور و گربه و سگ را بغایت نفع کند و تب ربع را نفع کند و گویند هر که را درد دندان باشد یک بهلولی از هندبا بگیرد و مقابل قمر آید در ماهی که اول آن ماه شب یکشنبه بود و ماه نو را در آن شب دیده باشد و سوگند خورد که در این ماه هندبا با گوشت اسب نخورد که درد دندان او زائل شود و همیشه بازنگردد» (قزوینی، ۱۳۶۱: ۳۹۶).

ابوریحان بیرونی، ابن بیطار و عقیلی علوی خراسانی را می توان از جمله حکمای دوره اسلامی برشمرد که مطالب خود را با ذکر ماخذ بیان داشته و گاه تجربیات خود را نیز به آن افزوده اند. چنانکه عقیلی علوی خراسانی در *مخزن الادویة* درباره ماهیت هندبا چنین آورده است: «نباتی است معروف و در اکثر بلاد بهم میرسد و اقسام میبشد از بری و بستانی و هر یک نیز بر دو قسم است. آنچه را برگ بزرگ و دراز و با خشونت و مایل بتلخی و ساق آن تا بدو ذرع و زیاده نیز با شاخهای رخو و گل کیود و لندک بزرگ و خوش منظر هندبای شامی نامند و آنچه را برگ کوچکتر و گل ریزه تر و کیود و تلخی آن زیاده هندباء البقل گویند و بحسب اختلاف اهویه و امکانه و ازمنه تغیر در طعم و رنگ و طبع آن بهم میرسد در تابستان کاه است که تلخی بسیار بهم میرساند پس آن هنگام میل بحرارت کمی مینماید بدیکه اثر برودت بسیار از آن ظاهر نمیگردد و بستانی را کاسنی و بری را طرخشقوق نامند» (۱۳۷۱: ۹۶۱-۹۶۰).

شعبان بن سلیم صنعانی^۱، شاعر، پزشک و گیاه شناس سده یازدهم و دوازدهم هجری در کتاب *نتائج الفکر فی المقابله بین خواص الثمر در قلوب ارجوزه به خواص درمانی هندبا در ترکیب با داروهای دیگر* اشاره کرده است؛ چنانکه آب هندبا را همراه با خیارشنبه برای قولنج مفید دانسته و در وصف خیارشنبه این چنین آورده است:

«و هو بماء الهندبا إذا شرب
ینفع للقولنج حین یضطرب^۲» (۱۹۹۳: ۴۸، بیت ۵۳۲).

1 Şan'ānī,

۲ «آب هندبا اگر نوشیده شود... برای قولنج هنگام اضطراب مفید است»

پژوهشگرانی چون مایرهوف^۱، رنو^۲ و کولن^۳ با توجه به شرح ریخت‌شناسی هندبا در منابع کهن، آن را با دو گونه *Cichorium. intybus* و *C. endivia* از تیره *Compositae/Asteraceae* تطبیق داده‌اند (ادامه مقاله). *C. intybus* گیاهی علفی است که به دو صورت خودرو و کاشته شده وجود دارد. ارتفاع نوع خودروی آن ۰/۵ تا ۱/۵ متر و در نوع کاشته شده تا ۲ متر است. این گیاه، ریشه نسبتاً ضخیم و عمودی به رنگ قهوه‌ای و حامل شیرابه‌ای شیرین رنگ دارد. ساقه آن باریک، استوانه‌ای، خشبی و دارای شاخه‌های منشعب دور از هم و تعداد زیادی کپه‌های گل به رنگ آبی است. برگ‌های این گیاه به‌طور متناوب روی ساقه قرار دارند و در اطراف رگبرگ میانی پوشیده از کرک هستند. در ساقه آن ماده شیرین رنگ و تلخی به نام شیکورین / سیکورین^۴ وجود دارد. این گیاه دارای برگ‌های پهن یا باریک با بریدگی‌های عمیق و نوک تیز است. برگ‌های پایینی بزرگتر، پهن‌تر و دندانه‌دار و برگ‌های انتهایی هر چه به نوک ساقه نزدیک‌تر باشد، کوچکتر و باریک‌تر است (قهرمان، ۱۳۷۳: ج ۳: ۵۱۵-۵۱۷؛ زرگری، ۱۳۶۸: ج ۳: ۲۱۲، ۲۱۵، ۲۲۰؛ جاویدتاش، ۱۳۷۵: ۶؛ مظفریان، ۱۳۷۵: ۱۲۶). این گیاه که به کاسنی معروف است، در پاییز گل می‌دهد و گل‌هایش در مقابل تابش نور خورشید باز و هنگام غروب بسته می‌شوند. برگ‌های این گیاه در سالاد مصرف می‌شود. ریشه آن را نیز خشک کرده، سپس بو داده و بعد از پودر کردن به جای قهوه استفاده می‌کنند؛ از این رو به نام کاسنی قهوه نیز شناخته می‌شود (زرگری، ۱۳۶۸: ج ۳: ۲۱۳-۲۱۴، ۲۱۶؛ میلنه^۵ و میلنه^۶؛ پرنس^۷ و نسبیت^۸، ۲۰۰۵: ۱۱۷؛ طباطبائی، ۱۳۶۵: ۶۲۱). گونه *C. endivia* نیز نوعی کاسنی خودرو با تلخی کمتر است. برگ‌های آن بریدگی‌های زیاد دارد و خواص آن نسبت به گونه قبلی کمتر است. در زمستان به‌جای کاهو مصرف می‌شود (زرگری، ۱۳۶۸: ج ۳: ۲۲۰؛ پرنس^۸ و نسبیت^۹، ۲۰۰۵: ۱۱۷). این گیاهان در سراسر دنیا به‌صورت خودرو در محل‌های مرطوب، کنار جاده‌ها، محل اسکان دام در دامنه‌های کوهستانی، مزارع و برخی باغ‌ها وجود دارند (مظفریان، ۱۳۹۷: ۲۴۵؛ جاویدتاش، ۱۳۷۵: ۶؛ اصلاح عربان، ۱۳۷۴: ج ۱: ۳۹۲).

در داروسازی جدید برای اجزای این گیاه از جمله بذر، برگ و ریشه این گیاه خواصی قائل شده‌اند (زرگری، ۱۳۶۸: ج ۳: ۲۱۷-۲۲۰). در میان ایرانیان نیز خواص درمانی آن مورد توجه بوده است؛ به‌گونه‌ای که در خراسان برای درمان حصبه، بذر کاسنی را با بذر کاهو و کدوی گردن باریک کوبیده و شیر آن را

1 Meyerhof

2 Renaud

3 Colin

4 Chicorine/ Cichorine

5 Milne

6 Prance

7 Nesbitt

8 Prance

9 Nesbitt

به بیمار می‌خوراندند و تفاله‌اش را نیز روی سر او می‌گذاشتند (شکورزاده، ۱۳۴۶: ۲۱۱). در سروستان برای درمان صرع، آب یا عرق کاسنی را با شکر به بیمار می‌دادند (جانب الهی، ۱۳۹۰: ۱۵۹). مردم گیلان برای رفع تب و لرز و زردی چهره، ریشه کاسنی را به صورت ورقه‌های نازک بریده در آب می‌خیساندند و نیمه شب پارچه مملی روی آن می‌انداختند و در شب مهتابی بیرون اتاق می‌گذاشتند تا خنکای سحر بر آن اثر کرده و سبب افزایش خواص درمانی آن شود (بشرا، ۱۳۸۹: ۹۳؛ برای آگاهی بیشتر درباره کاسنی؛ فرض پور ماجپانی، مدخل «کاسنی»).

پیشینه و هدف پژوهش

پژوهشگرانی که درباره متون کهن دوره اسلامی اعم از شرق و غرب جهان اسلام مطالعه می‌کنند به بررسی و تطبیق نام گیاهان موجود در این متون با اسامی علمی جدید آنها پرداخته‌اند. شاید در این میان، بتوان افرادی چون رنو، کولن و مایرهوف را از پیشگامان این پژوهش‌ها برشمرد. رنو و کولن (۱۹۳۴) متن عربی کتاب *تحفه الأحباب* را به همراه ترجمه فرانسوی آن منتشر کرده و نام علمی هر یک از داروهای موجود در این اثر را بیان کرده‌اند. مایرهوف (۱۹۴۶) نیز متن کتاب *اسماء العقار* ابن میمون را به فرانسوی ترجمه کرده و شرحی بر آن افزوده و نام علمی گیاهان را آورده است. قهرمان و اخوت در کتاب *تطبیق نام‌های کهن گیاهان دارویی با نام‌های علمی و نیز شرح تطبیقی گیاهان دارویی کهن*، شرح ریخت‌شناسی هر یک از گیاهان را از منابعی چون *تحفه حکیم مؤمن و مخزن الأدویه عقلیه علوی خراسانی* برگرفته و با اسامی علمی آنها تطبیق داده‌اند. گیاه هندبا نیز از جمله گیاهان مطرح شده در منابع یاد شده است. پژوهشگران یاد شده، هندبا را با دو گونه *Cichorium. intybus* و *C. endivia* از تیره *Compositae/Asteraceae* تطبیق داده‌اند (ابن میمون، ترجمه فرانسوی، ۱۹۴۰: ش ۱۱۴، ۵۷، توضیحات مایرهوف؛ *تحفه الأحباب*...، توضیحات رنو و کولن، ص ۵۷، ش ۱۲۴؛ قهرمان و اخوت، ۱۳۸۳: ج ۱: ۲۹۷-۲۹۸). امیری (۱۳۵۳) نیز در فرهنگ *داروها و واژه‌های دشوار یا تحقیق درباره کتاب الأبنیه عن حقائق الأدویه موفق الدین ابومنصور علی الهروی* نام داروهای مختلف در الأبنیه را همراه با شرح هر یک از آنها در منابع کهن و در منابع گیاه‌شناسی جدید آورده است. قنادی و همکاران (۱۳۸۹) خواص درمانی کاسنی را در منابع طب سنتی ایرانی و مطالعات جدید مطالعه کرده و به بررسی تطبیقی خواص این گیاه در این دو دسته از منابع پرداخته‌اند. معینی و کلاهدوزان (۱۳۹۴) کاربردهای درمانی سداب و کاسنی را در احادیث و روایات معتبر شیعه یافتند، سپس کاربردهای همسان آن را در متون ادب فارسی جست‌وجو و در نهایت، این کاربردها را در دانش جدید بررسی کردند. شیرزاد و همکاران (۱۳۹۹) گونه‌های مختلفی که امروزه با عنوان کاسنی شناخته می‌شوند، از نظر ریخت‌شناسی با اطلاعات موجود در برخی منابع کهن دوره اسلامی تطبیق داده‌اند. نتایج آنها، حاکی از آن است که کاسنی بری معادل *C. intybus* و کاسنی

بستانی معادل *C. endivia* است و گونه‌های دیگر شامل *Cichorium*، *Chondrilla juncea* و *pumilum* و *Taraxacum officinale* تفاوت‌های آشکاری در ویژگی‌های گیاهی با دو گونه اصلی دارند. با وجود پژوهش‌های انجام شده، بررسی محتوایی منابع کهن شامل آثاری از شرق و غرب جهان اسلام با توجه به موضوعاتی چون واژه‌شناسی، ریخت‌شناسی و خواص این گیاه تاکنون انجام نشده است؛ از این رو در پژوهش حاضر به بررسی شرح ریخت‌شناسی هندبا در منابع پزشکی و داروسازی دوره اسلامی از سده سوم تا دوازدهم پرداخته شده است. همچنین محتوای این متون از نظر شباهت‌ها و تفاوت‌های آنها بررسی و مشخص شده‌اند هر یک از منابع چه اطلاعاتی درباره گیاه مورد نظر به دست می‌دهند و کدام منابع در شرح ریخت‌شناسی این گیاه شباهت بیشتری به هم دارند.

روش پژوهش

برای بررسی گیاه‌شناسی و خواص هندبا، محتوای آثار پزشکی و گیاه‌داروشناسی دوره اسلامی، تعدادی از منابع این دوره از سده سوم تا دوازدهم هجری بررسی شدند که این آثار عبارت‌اند از: *فردوس الحکمه*، *الحوای فی الطب*، *الإعتماد فی الأدوية المفردة*، *کامل الصناعه الطبیّه*، *منهاج البیان فی ما يستعمله الانسان*، *الأبنیه عن حقایق الأدوية*، *القانون فی الطب*، *الصیینه فی الطب*، *الأغراض الطبیّه و المباحث العالنیّه*، *الأدویه المفردة*، *عمده الطیب فی معرفه النبات*، *تحریر فارسی صیینه*، *الجامع لمفردات الأدوية و الأغذیه*، *تذکره الاولی الألیاب*، *بحر الجواهر*، *ریاض الأدوية*، *اختیارات بدیعی*، *حدیقه الأزهار فی ماهیه العشب و العقار*، *تحفه المؤمنین و مخزن الأدوية*.

گیاه هندبا در الحشائش دیوسکوریدس

الحشائش از جمله مهم‌ترین آثاری است که در آن به موضوع داروشناسی پرداخته شده است و حکمای دوره اسلامی در آثارشان از آن بسیار بهره برده‌اند. از این رو، پیش از ورود به بحث بررسی محتوایی آثار کهن دوره اسلامی به شرح ریخت‌شناسی این گیاه در *الحشائش* می‌پردازیم.

دیوسکوریدس هندبا را *سرس* / *سریس* نامیده و آن را به دو نوع دشتی و بستانی تقسیم کرده است. *اصطف بن بسیل* در ترجمه خود بر کتاب *الحشائش*، این گونه آورده است که «نوع بری برگش پهن‌تر از بستانی است و بستانی نیز بر دو نوع است: یکی شبیه کاهو و برگش پهن است و دیگری برگش باریک‌تر است و مزه تلخ دارد (۱۹۵۲: ۲۰۰).

مهران بن منصور در ترجمه خود چنین آورده است که «نوع دشتی آن تلخ و دارای برگ‌های پهن است و نوع بستانی شباهت زیادی به کاهو دارد و به دو دسته تقسیم می‌شود؛ یکی دارای برگ‌های پهن

و دیگری با برگ‌های باریک و تلخ» (مهران بن منصور، (گ ۱۳۰ر)؛ دیوسکوریدس، ۱۳۹۱: گفتار دوم، ۱۸۰: شکل ۱).

شکل ۱- انواع هندبای بری و بستانی در کتاب الحشائش، ترجمه مهرا بن منصور، گ ۱۳۰ پ و ۱۳۱ ر.

بررسی محتوایی منابع پزشکی و گیاه داروشناسی دوره اسلامی

منابع مورد بررسی از نظر محتوایی به چند دسته زیر تقسیم می‌شوند:

- الف). منابعی که فقط به ذکر انواع هندبا پرداخته‌اند؛
- ب). آنهایی که فقط به نام‌های هندبا اشاره کرده‌اند؛
- ج). منابعی که انواع و خواص این گیاه را آورده‌اند؛
- د). آنهایی که انواع، نام و ویژگی‌های هر یک از انواع هندبا را بیان کرده‌اند؛
- ه). منابعی که به انواع، ویژگی‌ها و خواص هندبا پرداخته‌اند؛
- و). منابعی که فقط به خواص آن اشاره کرده‌اند؛
- ز). آنهایی که به نام و خواص هندبا پرداخته‌اند؛
- ح). آنهایی که به انواع، نام و خواص این گیاه اشاره دارند؛

✓								الجامع لمفردات الأدویة و الأغذیة
✓								اختیارات بدیعی
								تذكرة الاولى الألیاب
			✓					بحر الجواهر
			✓					ریاض الأدویة
✓								حدیقه الأزهار فی ماهیه العشب و العقار
								تحفة المؤمنین
								مخزن الأدویة

علی بن ربن طبری در فردوس الحکمه (۱۹۲۸: ۳۷۷) فقط به خواص این گیاه اشاره کرده است. همچنین محمد بن یوسف یوسفی هروی در بحر الجواهر (۱۲۸۸: ذیل الهندب) ضمن توضیحاتی درباره اعراب واژه هندبا به خواص آن نیز پرداخته است. ابوریحان بیرونی در الصیذنه فی الطب (۱۳۷۰: ۶۲۹) به ذکر نام‌های هندبا و توضیحاتی درباره اعراب واژه هندبا پرداخته است (نک. ادامه مقاله).

ابن جزار در الإعتقاد فی الأدویة المفردة و ابن سینا در القانون فی الطب (۱۴۰۱: ج ۱، کتاب ۲: ۴۸۳) انواع، ویژگی‌ها و خواص هندبا را بیان کرده‌اند.

ابن جزار چنین آورده است: هندباء را به دو نوع تابستانی و زمستانی تقسیم کرده و درباره طعم و ویژگی‌های هر یک شرح داده و این چنین بیان کرده است: «و منه الصیفی و منه الشتوی و هو مرکب من قوی مختلفه من مراره و عفوصه و تفاهه. و الصیفی فی طعمه مراره و فی ورقه خشونه... و اما الهندباء الشتوی فان التفاهه علی طعمه أغلب لأنه أقل مراره و عفوصه.» (۱۴۳۱: ۵۱).

موفق بن علی هروی در الأبنیه عن حقایق الأدویة و یوسف بن محمد هروی در ریاض الأدویة، نام و خواص هندبا را بیان کرده‌اند.

۱ نوعی تابستانی و نوعی زمستانی است و از نیروهای مختلفی چون تلخی و تندی و بی‌مزگی تشکیل شده است. نوع تابستانی طعمش تلخ و برگش زیر است و هندبای زمستانی طعمش بیشتر بی‌مزگی و کمتر تلخ و تند است.

به نوشته هروی هندبا شبیه به کاهو و کمی تلخ است. او همچنین برای این گیاه خواصی بر می‌شمارد؛ از جمله بازکننده جگر و آبش برای یرقان مفید است و اگر با خیارشنبه خورده شود، ورم‌های شکم را از بین می‌برد. هروی، هندبایی را که در زمستان می‌روید، تر و سرد و نوعی را که در تابستان می‌روید، کمی گرم و خشک دانسته است (۱۳۷۱: ۳۴۰).

مجوسی اهوازی در کامل الصنعة الطیبیة به نوع بستانی و خواص آن پرداخته است؛ او چنین آورده است:

«أجوده البستانی و مزاجه بارد فی اول الدرجة الاولى یابس فی الثانیة نافع من سدد الکبد و الیرقان و من اورام الاحشاء الحارة اذا شرب مع الفلوس الخیارشنب و اذا طلی من خارج مع الصندل نفع الاورام الحارة لانه ینضج و یحلل^۱» (۱۲۹۴: ج ۱: ۱۰۶ و ۱۱۱).

غافقی در الأدویة المفردة و ابوالخیر اشبیلی در عمدة الطیب فی معرفة النبات به انواع، نام و ویژگی‌های هندبا اشاره کرده‌اند.

ابن جزله در منهاج البیان چنین آورده است: «منه بری و منه بستانی و هو صنفان: عریض الورق و دقیق الورق و هو کالخش الا أنه دونه فی خصاله و هو أفضل من الخس فی تنقیح السدد و قد تشتد حرارته فی الصیف، فیمیل إلى قلیل حرارة لا مؤثر و أجودها الرطوبة العذبة البستانیة و أفضلها الشاتیة و یسمى أنطویا ... و البریة تسمى طرشقوق^۲...» (۱۴۳۱: ۸۴۷).

اشبیلی، هندباء را به انواع بسیاری همچون بری، بستانی، سفید و سیاه و آنها را نیز به انواع دیگری تقسیم کرده و هر یک را به اسامی مختلف نامیده و ویژگی‌های گیاه‌شناسی آنها را برشمرده است. او هندبای بستانی را به سه نوع سفید، سبز و سیاه دانسته است. هندبای بستانی سبز که برگ‌های طولی و گلی آبی رنگ دارد، سریش شتوی و نوع سیاه را آنطویا، سریش شامی و هاشمی نامیده است (اشبیلی، ۱۹۹۵: ج ۲: ۵۳۸-۵۳۹). برای هندبای بری نیز انواعی قائل شده است؛ از جمله نوعی از آن برگ‌های مایل به سیاه و گل زرد دارد و کنار آب می‌روید (اشبیلی، ۱۹۹۵: ج ۲: ۶۰۹-۶۱۰).

جرجانی در الأغراض الطیبیة و المباحث العلانیة (۱۳۴۵: ۵۹۱) و کاسانی در تحریر فارسی صیدنه به انواع، نام و خواص این گیاه اشاره کرده‌اند.

۱ «بهترینش بستانی و مزاجش سرد در اول درجه اول و خشک در دوم است. اگر با فلوس خیارشنبه نوشیده شود، برای گرفتگی کبد و یرقان و ورم‌های داخلی گرم مفید است و اگر از خارج با صندل مالیده شود، برای ورم‌های گرم مفید است زیرا [آنها] را نرم و حل می‌کند».

۲ «نوعی از آن بری و نوعی بستانی و دو نوع است: برگ پهن و باریکی همچون برگ کاهو دارد... و برتر از کاهو در اصلاح گرفتگی است و گاهی در تابستان حرارتش بیشتر می‌شود و به سمت [حرارت] کم میل می‌کند. بی‌تاثیر است و بهترینش مرطوب شیرین بستانی است و بهترینش زمستانی است و آنطویا نامیده می‌شود... نوع بری طرشقوق نامیده می‌شود».

الحاوی فی الطب، منهاج البیان، القانون فی الطب، الأدوية المفردة، الجامع لمفردات الأدوية و الأغذية، اختیارات بدیعی، تذکرة الأولی الألیاب، حدیقه الأزهار فی ماهیه العشب و العطار، تحفه المؤمنین و مخزن الأدوية بعننامها، انواع و ویژگی های هر یک از انواع هندبا و خواص آنها اشاره دارند (نیز شکل ۲ که تصویری از هندبا و شرح آن را در کتاب الأدوية المفردة غافقی نشان می دهد).

شکل ۲- مدخل «هندبا» در کتاب الأدوية المفردة غافقی، گ ۱۳۹ پ

از سوی دیگر، نتایج حاکی از آن است که انطاکی، حکیم مؤمن و عقیلی علوی خراسانی نیز انواع هندبا و شرح گیاه‌شناسی هر یک را برشمرده‌اند که بررسی محتوایی آثار هر یک از این حکما تشابه بسیاری را در این موارد در تذکرة اولى الألیاب، تحفه المؤمنین و مخزن الأدوية نشان می دهد. در جدول ۲ شباهت‌ها و تفاوت‌های محتوای هر یک از آثار یاد شده در مدخل «هندبا» نشان داده شده است. مواردی که به طور مشترک در هر سه کتاب وجود دارند، به صورت پر رنگ مشخص شده است.

جدول ۲- مقایسه مدخل «هندبا» در تذکره‌الاولی‌الالباب، تحفه‌المؤمنین و مخزن‌الأدویه

منبع	انواع و گیاهشناسی هندبا
تذکره‌الاولی‌الالباب	نبت معروف اذا أطلق البقل بمصر كان هو المراد و هو بری و بستانی و البستانی نوعان صغیر الورق دقیقه و زهره أصفر و أسمانجونی و هو هندبا البقل و الآخر عریض الورق خشن رخص قليل المرارة هو البلخیه الهاشمیه و مطلق البری بارد یابس فی الآخر الاولی و یسه اکثر دقیق الورق من هذه الأنطونیا لاشی فی البقول ألطف منه حتی إن الغسل یحمل أجزاءه اللطیفه فلا یجرز و یتغیر مع الفصول فکیف مع الأزمنته و من ثم لو یصر مبرودا مع برده ...
تحفه‌المؤمنین	بستانی و بری می‌باشد و بستانی از دو قسم می‌باشد. یکی را برگ بزرگ و دراز و با خشونت و مایل به تلخی و گلش کبود و بزرگ و او را هندبای شامی نامند و تبرید و ترطیب او زیاده از قسم صغیر است و یکی را برگ کوچک و گلش کبود و ریزه و تلخی او غالب، او را هندباء البقل نامند. هر دو قسم در اول سرد و تر و با اجزاء حاره لطیفه که از شستن رفع گردد و از جهت لطافت منوط به حسب اختلاف هوا و زمان و مکان تغییر طعم و رنگ و طبع او می‌شود...
مخزن‌الأدویه	نباتی است معروف و در اکثر بلاد بهم میرسد و اقسام می‌باشد از بری و بستانی و هر یک نیز بر دو قسم است آنچه را برگ بزرگ و دراز و با خشونت و مائل بتلخی و ساق آن تا بدو ذرع و زیاده هندباء البقل گویند و بحسب اختلاف اهوویه و امکانه و ازمنه تغییر در طعم و رنگ و طبع آن بهم میرسد در تابستان کاه است که تلخی بسیار بهم میرساند پس آن هنگام میل بحرارت کمی مینماید بحدیکه اثر برودت بسیار از آن ظاهر نمیگردد و بستانی را کاسنی و بری را طرخشقوق نامند...

انطاکی، هندبا را به دو نوع بری و بستانی و هر یک را به دو نوع دیگر تقسیم کرده و ویژگی آنها را برشمرده و نام‌های آنها را بیان کرده است (۱۹۶۶: ج ۱: ۳۸۲). حکیم مؤمن، هندبا را به دو دسته تقسیم کرده، یکی دارای برگ بزرگ و دراز و گلی کبود که هندبای شامی نامیده می‌شود و دیگری دارای برگی کوچک و گلی کبود که هندباء البقل می‌گویند (۱۳۷۸: ۲۶۲-۲۶۳). عقیلی علوی خراسانی نیز کاسنی را

۱ گیاهی معروف است که در مصر سبزی اطلاق می‌شود و بری و بستانی است. بستانی دو نوع است: یک نوع برگ کوچک نازک و گل سفید و کبود دارد و هندبای خوراکی است و نوع دیگر برگ پهن زبر دارد. نرم است و تلخی کمی دارد و نوع بلخی هاشمی است. نوع بری سرد و خشک در آخر اول است و خشکی آن بیشتر است. انطویا برگ نازک دارد. لطیف‌تر از آن سبزی وجود ندارد. وقتی شسته می‌شود، اجزایش لطیف‌تر می‌شوند. با تغییر فصل کیف آن نیز تغییر می‌کند. از آنجا که اگر سرد شود با سردیش...

به دو نوع بستانی با نام هندباء البقل با گل‌های کوچک و کیود و بری به نام طرخشقوق و بقله الیهودیة با گل‌های کیود و برگی باریک‌تر توصیف کرده است (۱۳۷۱: ۸۹۰-۸۹۱).

بنابر بررسی‌های این پژوهش، می‌توان از آثاری چون *الصیینه فی الطب* و تحریر فارسی آن و نیز بحر *الجواهر* برای بررسی اعراب و شیوة تلفظ واژه هندبا استفاده کرد. همچنین دو منبع اول به نام‌های مختلف هندبا در زبان‌های مختلف نیز اشاره کرده‌اند. جدول ۳ تفاوت محتوایی این دو منبع را در مدخل «هندبا» نشان می‌دهد که بیشتر این تفاوت‌ها به اطلاعات مربوط به شرح واژه هندبا برمی‌گردد.

جدول ۳- بررسی تفاوت‌های *الصیینه فی الطب* و تحریر فارسی آن در مدخل «هندبا»

تحریر فارسی صیینه	<i>الصیینه فی الطب</i>
«هندباء و هندبا به الف ممدوده و مقصوره از اجزای تره‌هاست یعنی نبات او را در فصل تابستان بیخ خشک چنانکه بعضی از نباتها را و بیشتر از اهل بادیه هندب به فتح دال گویند و هر سه لغت در وی درست است. و ابن بزرج گوید عرب هندبا و باقلا را به تانیث گویند چنانکه گویند: هذه هندبا و باقلا. و باقلا از لبن سکیت بتخفیف لام منقولست و هندبا بمد الف هم ازو نقل کرده است؟؟؟ آن هم ابن بزرج روایت کند از بوزید پروایت ثعلب از ابن الاعرابی که عرب هندبا را لعاعه گوید و طرکسمی گویند و گفت هندبا در؟؟؟ بقصر الف و مد او لغت است و بلغت رومی هندبا را ایطوبیا گویند و طره کسیمی هم گویند و طلحه گوید و بعضی از پارسیان کسینج و کسنی گویند و کسنی دشتی را بلغت سریانی خس مرارا گویند و بیپاری طلخشقوق گویند...».	«الهندباء بکسر الدال یمد و بفتحہ یقصر و هو بالرومیة بکریدیا و انطونیا و ایضا انطوبیا و ایضا طرکسمی و بالسریانیة حدبی و بالفارسیة کسناج و ایضا... مک طلخه و ایضا کسنی. حمزة: کسنی و کذی هو ایضا بالسجریة. قال علی بن المنجم فی انسان: هو الهندباء و طروقسمون و سنخوس و قال آنها متشابهة فی الطبع و قال آخر: یا صورة صاعها التجار من خشب وسط الكنيسة فی تمثال تردیس و البری منه بالسریانیة حلیاتا و ایضا خس مراری و بالفارسیة طلخشقوق. قال صاحب الیاقوتة: اللعاعه هی الهندباء.».

نام‌های مشترک در این دو منبع عبارت‌اند از: رومی آنطونیا/ آنطوبیا/ ایطوبیا و طرکسمی/ طره کسیمی، فارسی کسناج، کسینج و کسنی، طلخه/ طلخه، کسنی و طلخشقوق/ طلخشقوق، سریانی خس مراری/ خس مرارا و همچنین نام لعاعه که درباره اینکه مربوط به چه زبانی است، سخن به میان نیامده است. همچنین در تحریر فارسی صیینه درباره شیوة تلفظ واژه هندبا مطالبی آمده که در *الصیینه* به آن اشاره نشده است. جدول ۴ تفاوت این دو منبع را از نظر نام‌های مختلف هندبا نشان می‌دهد.

جدول ۴- تفاوت‌های صیدنه فی الطب و تحریر فارسی صیدنه در نام‌های هندبا

تحریر فارسی صیدنه	الصیدنه فی الطب
سایر نام‌ها: هندب	رومی: بکریدیا سریانی: حدبی، حلیانا سجزی: کشنی و کذی سایر نام‌ها: طروقسمون و سنخوس

افزون بر این، آثاری چون *منهاج البیان، الأدوية المفردة، عمدة الطیب فی معرفة النبات و ریاض الأدوية* نیز به نام‌های مختلف هندبا اشاره کرده‌اند. در این میان، ابن جزله در *منهاج البیان* هندبا را با نام‌هایی چون انطویا و نوع بری آن را طرشقون نامیده است.

همچنین، اشبیلی در *عمدة الطیب* نام‌های متعددی برای انواع مختلف هندبا معرفی کرده است. او نوع بری را به انواع مختلف دانسته و از آن جمله یک نوع را قیخوریون، شرالیه، طرشقون و تفاف و نوع دیگر را طرشقون، شارش، یعضید و هندباء مجوسی نامیده است (۱۹۹۵: ج ۲: ۶۰۹-۶۱۰).

برای آگاهی درباره ویژگی‌های گیاه‌شناسی هندبا نیز می‌توان از آثاری چون *الإعتماد فی الأدوية المفردة، منهاج البیان، الأدوية المفردة و عمدة الطیب* بهره برد. در میان آثار یاد شده، *عمدة الطیب* به شرح کامل تری از هندبا اشاره دارد. آثاری چون *الحوای فی الطب، الجامع لمفردات الأدوية و الأدوية، اختیارات بدیعی، تذکره اولی الألباب، حدیقه الأزهار، تحفه المومنین و مخزن الأدوية* توضیحات مفصلی درباره نام، انواع، ویژگی‌های گیاه‌شناسی و خواص هندبا عرضه کرده‌اند.

کهن‌ترین آگاهی‌ها درباره خواص هندبا را می‌توان از آثاری چون *فردوس الحکمه، الحوای فی الطب، الإعتماد فی الأدوية المفردة، منهاج البیان و تحریر کهن فارسی صیدنه* کسب کرد؛ برای نمونه در جدول ۵ محتوای دو کتاب *منهاج البیان و تحریر فارسی صیدنه* در مدخل هندبا با هم مقایسه شده‌اند. *منهاج البیان* از آثار مورد استفاده بیرونی و کاسانی در *صیدنه* و ترجمه کهن فارسی آن بوده است. در *منهاج البیان* به شرح گیاه‌شناسی هندبا پرداخته شده، اما در *تحریر فارسی صیدنه* توضیحاتی درباره واژه هندبا آمده است. تفاوت این دو منبع در بخش خواص هندبا چندان چشمگیر نیست. گفتنیست که ابن جزله نام هیچ یک از حکمای یونانی و دوره اسلامی را یاد نکرده، اما کاسانی در *تحریر فارسی صیدنه* از قول ارجانی خواصی را برای هندبا برشمرده است.

جدول ۵- محتوای مدخل «هندبا» در منهاج البیان و تحریر فارسی صیدنه

تحریر فارسی صیدنه	منهاج البیان
<p>هندباء و هندبا به الف ممدوده و مقصوره از اجزای تره‌هاست؛ یعنی نبات او را در فصل تابستان بیخ خشک چنانکه بعضی از نباتها را و بیشتر از اهل بادیه هندب به فتح دال گویند و هر سه لغت در وی درست است. و ابن‌برزج گوید عرب هندبا و باقلا را به تانیث گویند. چنانکه گویند: هذه هندبا و باقلا. و باقلا از ابن‌سکیت بتخفیف لام منقولست و هندبا بمد الف هم از وی نقل کرده است؟؟؟ آن هم ابن‌برزج روایت کند از بوزید بروایت ثعلب از ابن‌الاعرابی که عرب هندبا را لعاعه گویند و طرکسمی گویند و گفت هندبا در؟؟؟ بقصر الف و مد او لغت است و بلغت رومی هندبا را ایطوبیا گویند و طره کسیمی هم گویند و طلحه گوید و بعضی از پارسیان کسینج و کسنی گویند و کسنی دشتی را بلغت سریانی خس مرارا گویند و پیارسی طلخشقوق گویند و هر چه تلخ‌تر است سردی در طبع او زیادت است و هندبای دشتی سرد و خشک است در درجه اول ارجانی گوید هندبای دشتی سرد و خشک است در درجه اول و آماس‌های گرم را منفعت کند و اگر ماده تلخ به معده رسد و معده را بسوزد سوختن او را منفعت کند و بیخ او گزیدگی کژدم را مفید است و اما کسنی بستانی سرد است در درجه اول و در رطوبت و بیوسست معتدل است و قوت دفع حرارت و سرد گرداندن مزاج اعضا در وی زیادت است و صفرا را تسکین دهد و آب او علت برفقان را منفعت کند و سده‌های جگر و عروق را بگشاید. و اگر از آرد جو و آب کسنی ضماد کنند ورمهای گرم را بنشانند و علت خفقان را مفید است. و انواع هندبا جمله سرد است به طبع و هر کدام از وی به طعم تلخ‌تر است سردی در طبع او زیادت است.</p>	<p>هندباء منه بری و منه بستانی و هو صنغان: عریض الورق و هو کالخص الا أنه دونه فی خصاله و هو أفضل من الخس فی تفتیح السدد و قد تشتد مرمرته فی الصیف، فیمیل إلى قلیل حراره لاتوثر و أجودها الرطوبة العذبة البستانیة و أفضلها الشامیة و یسمى أنطوبیا و هی بارده فی آخر الدرجه الاولى، رطبه فی آخرها أيضا و قیل: یابسه فی الثانیة. و البریة تسمى طرشقوق و هی أقل رطوبة من البستانیة و هی تفتح السدد التی فی الكبد و العروق و فیها قبض لیس شدید، و هی تبرد طلاء مع اسفیداج الرصاص و یضمدم بمائه النقرس و ینفع من الرمد الحاد و ضماداً و یضمدم به للخفقان مع دقیق شعیر و یسکن الغثیان و هیجان الصفراء و حراره المعده و یعقل البطن و ینفع من حمی الربع و لسع العقارب و الهوام و الزنابیر و الحیة و سام أبرص ضماداً مع السویق. و لبن البری یجلو بیاض العین و الهندباء بطیئة الهضم و تصلح بالرشاد.</p>

طرخشقوق در منابع دوره اسلامی

یکی از نام‌هایی که حکمای دوره اسلامی برای هندبا برشمرده‌اند، طرخشقوق است که ربن طبری آن را به صورت *طلخشقوق*، ابن جزار *طرخشقوق* و ابوریحان بیرونی *طلخشکوک* آورده است. دیوسکوریدس در *الحشائش* این گیاه را با نام‌های دیگری چون *خندریلی* و *یعضید* و *طرخشقوق* نیز نامیده و آن را شبیه کاسنی بری دانسته است که اندام‌های کوچکتر و نازک‌تری دارد و در گیاه‌شناسی معاصر با گیاه *Taraxacum officinale* و *Chondrilla juncea* تطبیق داده شده و به کاسنی زرد نیز معروف است (ترجمه اصطفی بن بسیل، ۱۹۵۲: ۲۰۱). برخی حکمای دوره اسلامی آن را کاسنی بری در نظر گرفته و برخی آن را شبیه این گیاه دانسته‌اند که آرای اخیر درست می‌نماید (دیوسکوریدس، ۱۳۹۰: ۱۸۱ و پانویس ۲: ابن جزار، ۲۰۰۴: ۵۲ و پانویس ۱: ابن جزله، ۱۴۳۱: ۸۴۷؛ ابن سینا، ۱۴۰۸: ج ۱: کتاب دوم، ۴۸۳ و پانویس ۵: ابوریحان بیرونی، ۱۳۷۰: ۴۱۰، ۶۳۰). از جمله ابوالخیر اشبیلی هندبای بری را شش نوع دانسته و نوعی از آن را که برگ مایل به زرد، شیرابه زیاد و گل زرد مایل به سفید دارد، با نام‌هایی چون *شرالیه*، *طرشقوق* و *تفاف* نامیده است.

ابن میمون، نوعی از هندبای بری را به بربری تیفاف، به اندلسی شرالیه و به عربی *یعضید* و نوع دیگری را *طلخشقوق* / *طرخشقوق* و به یونانی *أمیرون* نامیده است (۱۹۴۰: ۱۴-۱۵؛ نویری، [بی تا]: سفر ۱: ۶۸؛ ناظم جهان، بی تا: ۱۹۸؛ امیری، ۱۳۵۳: ۴۰۸-۴۰۹؛ برای انواع دیگری از هندباء بری شرح لکتاب *دیاسکوریدس*، ۱۹۸۹: ۵۵؛ برای ویژگی‌های گیاه‌شناسی ت. *آفیسینال مظفریان*، ۱۳۹۴: ۲۸۷-۲۸۸).

نتیجه گیری

در این پژوهش، مدخل هندبا در آثار پزشکی و داروسازی دوره اسلامی از سده سوم تا دوازدهم قمری بررسی شده است. نتایج نشان از آن دارد که این منابع از لحاظ محتوایی به چند دسته تقسیم می‌شوند و هر یک بخش یا بخش‌هایی از اطلاعات مورد نیاز درباره این گیاه را در بر می‌گیرند از جمله؛ منابع مختص به نام‌های هندبا؛ انواع و خواص این گیاه؛ انواع، نام و ویژگی‌های هر یک از انواع هندبا؛ انواع، ویژگی‌ها و خواص هندبا؛ مختص به خواص آن؛ نام و خواص هندبا؛ انواع، نام و خواص این گیاه؛ دربرگیرنده همه موارد یاد شده.

برای دسترسی به اطلاعاتی جامع درباره هندبا باید مجموعه‌ای از آثار یادشده را بررسی کرد؛ برای نمونه از آثاری چون *الصیدنه فی الطب* و *تحریر فارسی آن* و نیز *بحر الجواهر* برای بررسی اعراب و شیوه تلفظ واژه هندبا می‌توان استفاده کرد. آثاری چون *عمده الطیب فی معرفه النبات* به انواع هندبا و نام‌های مختلف و ویژگی‌های ریخت‌شناسی هر یک می‌پردازد. منابعی چون *منهاج البیان، تذکره الأولی الألباب* و *مخزن الأدوية* مشتمل بر انواع هندبا، نام‌های آن، ریخت‌شناسی و خواص هندباست. سه منبع اخیر شباهت‌های قابل توجهی با یکدیگر دارند. طرخشقوق نیز در بیشتر منابع کهن هندبای بری دانسته شده است.

منابع

- ابن جزّار، احمد بن ابراهیم (۲۰۰۴). *الاعتماد فی الادویة المفردة: العلاج بالادویة العربیة*. چاپ ادوارقش. بیروت: شركة المطبوعات للتوزیع و النشر.
- ابن میمون، موسی بن میمون (۱۹۴۰). *شرح اسماء العقار [متن، همراه با ترجمه فرانسوی و شرح] ماکس مایرهوف*. [القاهره]: موسسه فرانسوی باستانشناسی شرق.
- ابن بیطار (۱۹۸۹). *فی الادویة المفردة: تفسیر کتاب دیاسکورییدوس*. چاپ ابراهیم بن مراد. بیروت: دار الغرب الاسلامی.
- ابن بیطار (بولاق ۱۲۹۱). *الجامع لمفردات الادویة و الاغنیة*. چاپ افسست بغداد [بی‌تا]. ۴ جلد در ۲ مجلد. مکتبه المثنی.
- ابن جزله. یحیی بن عیسی (۱۴۳۱). *منهاج البیان فی مایستعمله الانسان*. قاهره: جامعه الدول العربیة، المنظمة العربیة للتربیة و الثقافة و العلوم، معهد المخطوطات العربیة.
- ابن سینا. حسین بن عبدالله (۱۴۰۸). *القانون فی الطب*. بیروت: موسسه عزالدین.
- ابوالخیر اشبیلی، محمد بن خیر (۱۹۹۵). *عمدة الطیب فی معرفة النبات*. چاپ محمد عربی خطابی. بیروت: دارالغرب الاسلامی.
- ابوریحان بیرونی، محمد بن احمد (۱۳۷۰). *کتاب الصیئنة فی الطب*. چاپ عباس زریاب. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- اصلاح عربان، ابراهیم (۱۳۷۴). *کتاب گیلان*. تهران: گروه پژوهشگران ایران.
- امیری، منوچهر (۱۳۵۳). *فرهنگ داروها و واژه‌های دشوار یا تحقیق درباره کتاب الانبیة عن حقائق الادویة موفق الدین ابومنصور علی الهروی*. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- انصاری شیرازی، علی بن حسین (۱۳۷۱). *اختیارات بدیعی (قسمت مفردات)*. چاپ محمد تقی میر. تهران: شرکت دارویی پخش رازی.
- انطاکی، داوود بن عمر (۱۴۱۶/۱۹۶۶). *تذکره اولی الالباب [و] الجامع للعجب العجیب*. [قاهره]: مکتبه الثقافة الدینیة.
- بشرا، محمد (۱۳۸۹). *طب سنتی مردم گیلان (گلیه تجرویه)*. رشت: فرهنگ ایلیا، حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی، سازمان مدیریت و برنامه ریزی استان.
- بکری بلخی، محمد بن قوام بن رستم (۱۳۹۴). *بحر الفضایل فی منافع الافاضل*. مصحح: میرهاشم محدث. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- پهرامی، تقی (۱۳۱۳-۱۳۱۴). *کتاب فلاح*. تبریز: مولف.
- جانب الهی، محمد سعید (۱۳۹۰). *پزشکی سنتی و عامیانه مردم ایران با نگاه مردم شناختی*. تهران: امیرکبیر.
- جاویدتاش، ایرج (۱۳۷۵). *بررسی و تحقیق پیرامون کاشت کاسنی*. هماهنگ کننده: پرویز باباخانلو. تهران: مؤسسه تحقیقات جنگلها و مراتع.
- جرجانی، اسماعیل بن حسین (۱۳۴۵). *کتاب الأغراض الطبیبة و المباحث العلائیه*. عکس نسخه مکتوب در سال ۷۸۹ هجری محفوظ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران؛
- حسن دوست، محمد (۱۳۹۹). *فرهنگ ریشه شناختی زبان فارسی*. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، گروه نشر آثار.

- حکیم مؤمن، محمد مؤمن بن محمد زمان (چاپ سنگی تهران ۱۲۷۷، چاپ افسست ۱۳۷۸). تحفه حکیم مؤمن. تهران: مصطفوی.
- دیوسکوریدس. پدانیوس (۱۳۸۳). کتاب الحشایش دیسکوریدوس. ترجمه مهرا بن منصور. چاپ عکسی از نسخه خطی [کتابخانه] کاخ گلستان. تهران
- رازی، محمد بن زکریا (۲۰۰۰/۱۴۲۱). الحاوی فی الطب. چاپ محمد محمد اسماعیل. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ربن طبری، علی بن سهل (۱۹۲۸). فردوس الحکمه فی الطب. چاپ محمد زبیر صدیقی. برلین: آفتاب.
- رفیق الدین، محمد (۱۹۸۵). کنز الادویة المفردة. علی گره: مسلم یونیورسی پریس.
- زرگری، علی (۱۳۶۸). گیاهان دارویی. ۳ جلد. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- سلوم، محمد داود (۲۰۰۳). معجم الكلمات الاکدیة فی اللغات الشرقیة القدیمة و الإغریقیة و اللاتینیة. بیروت: مکتبه لبنان ناشرون.
- شرح لکتاب دیاسکوریدوس فی هیولی الطب. وضعه مولف مجهول فی نهاییة القرن السادس هجری. (۱۹۸۸/۱۴۰۸). شرح و ترجمه آبرت دیتیش. گوتنگن: دار النشر فاندنهورک و روبرخت.
- شکورزاده، ابراهیم (۱۳۴۶). عقاید و رسوم عامه مردم خراسان. تهران: سروش.
- شیرزاد، میثم؛ رحیمی، روجا؛ سلیمانی، سمانه؛ حسین سالاری، افسانه؛ قدمی، شیماء؛ خلج، امیر و سایر همکاران (۱۳۹۹). هندبا. مجله طب سنتی اسلام و ایران، ۱۱ (۳).
- طباطبائی، محمد (۱۳۶۵). گیاه شناسی کاربردی. تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.
- عقیلی علوی خراسانی، محمد حسین بن محمد هادی (۱۸۴۴). مخزن الادویة. چاپ افسست تهران ۱۳۷۱: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- غافقی، احمد بن محمد. الادویة المفردة. چاپ فاکسیمیلۀ نسخه خطی شماره ۷۵۰۸، موجود در کتابخانه اوسلر. مونترال ۲۰۱۴.
- فرض پور ماچیانی، سارا. دانشنامه جهان اسلام. «کاسنی». در دست چاپ.
- الفلاحه النبطیة، الترجمة المنحولة الی ابن وحشیة. چاپ توفیق فهد. دمشق ۱۹۹۳ – ۱۹۹۸.
- قزوینی، زکریا بن محمد (۱۳۶۱). عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات (تحریر فارسی). چاپ نصرالله سبحی. [تهران]: کتابخانه مرکزی.
- قنّادی، علیرضا؛ مینائیان، محسن و علیبد، علیرضا (۱۳۸۹). دیروز هندبا؛ امروز کاسنی (*Cichorium intybus* L.)؛ دارویی برای فردا. مجله طب سنتی اسلام و ایران، ۱ (۴).
- قهرمان، احمد (۱۳۷۳). کورموفیت های ایران: سیستماتیک گیاهی. ۳ جلد. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- قهرمان، احمد و اخوت، احمد رضا (۱۳۸۳). تطبیق نام های کهن گیاهان دارویی با نام های علمی. تهران: دانشگاه تهران.
- کاسانی، ابوبکر بن علی بن عثمان. تحریر فارسی صیدنه. نسخه بریتانیا. ش Or. 5849.
- مجوسی، علی بن عباس (۱۲۹۴). کامل الصناعة الطبیة. بولاق: المطبعة الكبرى.
- محمدی فر، شمامه (۱۳۹۴). دانش رده بندی گیاهان در کتاب الحشایش دیوسکوریدس. مجله تاریخ علم، ۱۳ (۲).
- مظفریان، ولی الله (۱۳۹۴). شناخت گیاهان دارویی و معطر ایران. تهران: فرهنگ معاصر.
- معینی، منصور و کلاهدوزان، اکبر (۱۳۹۴). بررسی تطبیقی کاربردهای درمانی سداب و کاسنی در احادیث و

روایات، اشعار فارسی و پژوهش‌های معاصر. مجله طب سنتی اسلام و ایران، ۶ (۴).
 مولوی، محمدعلی (۱۳۷۸). *دایره المعارف بزرگ اسلامی*. ذیل «ابن وحشیه». تهران.
 ناظم جهان، محمد اعظم (بی تا). *کتاب اسماء الادویه*. چاپ افست تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل.
 نویری، احمد بن عبدالوهاب (بی تا). *نهایه الارب فی فنون الادب*. سفر ۳. قاهره: وزارة الثقافة و الارشاد القومي.
 هروی، موفق بن علی (۱۳۴۶). *الابنیة عن حقایق الادویه*. مصحح: احمد بهمنیار. چاپ حسین محبوبی اردکانی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
 هروی، موفق بن علی (۱۳۷۵). *فرهنگ نامه‌های گیاهان ایران*. تهران: فرهنگ معاصر.
 هروی، موفق بن علی (۱۳۹۱). *کتاب دیسکوریدس: مبانی پزشکی و کاربرد داروهای گیاهی، جانوری، معدنی و زهرشناسی، ترجمه فارسی و تحقیق [بر مبنای] ترجمه عربی مهرا بن منصور بن مهرا [از] محمود طباطبائی*. تهران: دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی تهران.
 هروی، موفق بن علی (۱۳۹۷). *فلورگیلان*. رشت: فرهنگ ایلیا.
 هروی، موفق بن علی (۱۹۵۲). *هیولی الطب فی الحشائش و السموم*. ترجمه اصطف بن بسیل و اصلاح حنین بن اسحاق. چاپ سزارا. دوبلر و الیاس ترس. تطوان: دار الطباعة المغربية.
 یوسفی هروی، یوسف بن محمد (۱۳۹۱). *ریاض الادویه*. مقدمه و تصحیح: سید محمد نظری. تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل دانشگاه علوم پزشکی ایران.
 یوسفی هروی، محمدبن یوسف (۱۲۸۸). *بحر الجواهر*. چاپ سنگی طهران: مطبعه آقامیرزا علی اکبر طهرانی.

Milne. Lorus & Margery (1970). *Living plants of the world*. New York: Random house.

Sir Ghillean Prance & Mark Nesbitt (2005). *The cultural history of plants*. New York: Routledge.

Şan 'ānī. Sha 'bān b. Salīm (1993). *Die Natā'ig al-fikar des Sha 'bān b. Salīm as-Şan 'ānī: eine jemenitische Gesundheitfibel aus dem frühen 18. Jahrhundert*, Text, übersetzung und Kommentar [von] Armin Schopen und Oliver Kahl. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Shirāzy. Noureddeen Mohammad Abdullah (1793). *Ulfāz udwiyeh or the materia medica in the Arabic, Persian and Hindevy languages*. with English translation by Francis Gladwin. Calcutta: Chronicle press.

Fahd. Toufic (1996). Botany and agriculture in *Encyclopedia of the history of Arabic science*, vol. 3, Technology, Alchemy and Life sciences. ed. by Roshdi Rashed. London: Routledge.

Tuḥfat al-aḥbāb (Glossaire de la matière médicale marocaine) (1934). ed. & tr. H. P. J. Renaud & G. S. Colin. Paris: Paul Geuthner.